

Leyla Xudat qızı Adıgözəlova⁷

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İDMAN TERMLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

"İdman cəmiyyət üçün ən vacib sahədir. İdmanla məşğul olan hər bir insan, hətta adi bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan hər kəs tamam sağlam olur. Sağlam olmaq üçün həkimə müraciət etmək, dava-dərman qəbul etmək, iynə vurdurmaq lazım deyildir. Sadəcə, hər gün idmanla məşğul olun. Mən bir dəfə demişəm, yenə deyirəm: mən gənc vaxtlarımdan idmanı sevmişəm, idmanla məşğul olmuşam, bu gün də məşğul oluram. Ona görə də görürsünüz, sizin qabağınızda belə dayanmışam. Ona görə hamınızı idmanla məşğul olmağa dəvət edirəm". (H.Əliyev)

Məqaləmizi Ulu Öndər H.Əliyevin sözləri ilə başlamağımız təsadüfi deyil. Azərbaycanda idmanın köklərinin qədim olmasına baxmayaraq, onun ən sürətli inkişafı və zirvəyə qalxması Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmasından sonra oldu. Respublikanın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, idman sahəsində də yenidənqurma işləri başladı. Bu insanların idmana münasibətini və yanaşma tərzini dəyişdi. Nəticədə idman bizim həyatımızın əsas bir hissəsinə çevrildi. Təbii ki, bu da onun bir sahə kimi inkişafı ilə yanaşı, onun termin fondunun zənginləşməsinə və nitqdə istifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb oldu.

Bu gün dildə idman leksikasının yaranma tarixi və inkişafının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdmana aid söz və terminlərin yaranma tarixini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sahə leksikasının yaranması təxminən IV-V əsrlərə təsadüf edir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən qədim nümunələrində idman sözlərinin olması, bu abidələrdə qəhrəmanların müxtəlif yarışlarda yarışmaları, müsabiqələrdə iştirakı idmanın azərbaycanlılar arasında həmişə populyar olduğunu göstərir. Bunu folklorumuzun qiymətli abidələrindən hesab olunan "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının boylarını izlədikdə də görmək olar: *"Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutan qara daşı kül eyləyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi, Qazan bəyin qardaşı Qaraqünə çaparaq yetişdi: "Çal qılını, qardaşım Qazan, yetdim!" – dedim."* (Kitabi-Dədə Qorqud)

Dilin müasir inkişaf mərhələsində idman terminləri Azərbaycan dilinin bütün funksional üslublarının əsas dil elementlərindən biridir. İstifadə imkanlarının genişlənməsi idman terminlərinin üslubi imkanlarını da artırmış oldu. Bunu nəzərə alaraq biz məqalədə bədii və publisistik üslubda idman terminlərinin üslubi istifadə məqamlarının təhlil etməyi qərara aldıq. Tədqiqatın predmeti kimi bu iki üslubu seçməyimiz təsadüfi deyildir. Belə ki, Azərbaycan dilinin funksionla üslubları içərisində rəsmi işgüzar, publisistik və bədii üslub çox aktivdir. Birinci istisna olmaqla, digərləri dil vaidlərinin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadəsinə çox meyillidir. Hər iki üslubda müxtəlif həcmli mətnlərin və mövzuların zənginliyi və həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edə bilmələri sözlərin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadəsində məhdudiyyətin yaranmasının qarşısını alır. Təbii ki, bir-birini təkrarlamadan və istisna etmədən. "Ədəbi dilin digər üslublarında terminlər definitiv və nominativ rola malikdirsə də, onların bədii əsərdə işlədilməsi bir zəruriyyətin nəticəsidir. Çünki bədii əsərdə personajla mövzu vəhdətinin yaradılması üçün müvafiq dil vahidlərinin işlənməsi vacibdir və burada yazıcının birinci məqsədi əsərin dilinin oxucu üçün psixoloji cəhətdən asanlıqla qəbul oluna bilməsidir. Digər tərəfdən isə terminlərin elmi – tarixi – mədəni təhkimliliyi, semantikasi, konnotativ mənə ifadə etməsi, elmi biliklərin daşıyıcısı, intellektual və emosional ifadəyə malik olmaları onların aid olduqları sahənin əhatə dairəsi və ona doğma olan xalqın həyat tərzilə bağlıdır".(4,26) Bədii üslubda terminlərin seçilməsində iki mərhələ - məzmun və məqsədə uyğun termin seçmək və terminin mətnin içərisində yerləşdirilməsi əsas götürülür. Bu əlaqə zamanı terminlərdən istifadə iki formada özünü göstərə bilər: ekstensiv və intensiv. İntensiv istifadə zamanı isə nitq bütövündə istənilən tip terminin adı çəkilir və tez də üstündən keçilir, əlavə mənə izahına yol verilmir. Bu zaman nitq dinamik qurulur və əgər müəllif ümumişlək termin seçmirsə, yaxud da xüsusi termin haqqında müəyyən bir informasiyanı ümumi mövzu içərisində əritmirsə də, oxucu ilə yazıçı arasında müxtəlif suallar yaranır. Məsələn: *"Mən ölsəm saç yolar dağların cəni // Ağlayar bir ana, bir bacı kimi // Təbiət düşünər, düşünər məni // Bir fiqur itirən şahmatçı kimi"* (Məmməd Araz). *Biri şah, biri vəzir, ikisi fildir, // İki at və iki qala şaha kəfildir. // İrəlidə gedən piyada ikinci səfədir, // Atlı və iki (yəni səkkiz xanə) ədədin hər bisi şaha dəlidir...// Əgər şah köməksiz və tək qalarsa // Düşməni ona hücumu keçər. // O artıq əsirdir, sən şahı mat say, // Çünki onun ölüm günüdür! (Mirzə Fətəli Axundzadə).* Burada *fiqur və şahmatçı, şah, vəzir, atlı* ümumişlək terminlər olduqları üçün o qədər də izah tələb etmirlər. Bir sadə termin müəllifin əlində güclü fikir ifadəsinə çevrilir. Yazıçı dövlət başında durub, əhaliyə xor baxanlara bir idman oyununu təsvir etməklə, həqiqəti, öz sonlarını göstərir.

Ümumişlək terminlər hamı üçün anlaşılıqdır və bədii məndə çox asanlıqla ekspressivlik qazana bilərlər: *"Kim sevir sə idmanı bir iki üç dörd, // Poladdan olar canı bir, iki, üç, dörd // Bir, İki, Üç, Dörd // Biz sevirik idmanı bir iki üç dörd, // Bərkiyir bədəniniz bir iki üç dörd, // Bir, İki, Üç, Dörd"* (Səttar Zərdəbli). Ekstensiv istifadə zamanı terminlər qrup şəklində təqdim olunurlar. Daha sadə ümumişlək terminlərlə, daha mürəkkəb və xüsusi xarakterli terminlər bir sırada dayanaraq, sadədən mürəkkəbə doğru izah gedir. Bu formada məlumat geniş təqdim olunduğundan terminin mənası daha aydın başa düşülür və oxucu ilə müəllif arasında heç bir sual yaranmır. Məsələn: *"Xırda fışdırığa üfürər hakim, // Ən qədim musiqi dinər bəlkə də. // Top oyuna daxil olunan kimi, // Sanki yer də, göy də hərəkət edər. // Bütün dünya boyu hərələnir kürə, // Hamı uşaq-böyük düşüb dalınca. // Qapıdan qovular, qapıya girər – // Dünya bir balaca topun girinci. // Salar min azara bu girdə sovxa, // Ürəyi açıqdan partlayan olur. // Oynayan dəlidir, dəlidir baxan, // Dərdi sevinc qədər vurulan qolun. // Kiməsə şöhrətdir, kiməsə qazanc, // Kimisə qaldırır zirvəyə qədər. // Kiməsə məyusluq gətirər ancaq, // Yıxar, həmişəlik zədələyər də. // Hərələnir, fırlanır, kürə dayanmır, // Boşalmır dünyada*

⁷ Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

stadionlar, // Ayağı yer tutan körpə dadanır, // Qatılır oyuna indi qadınlar. // "Axı nə mənası bu top qovmağın", —// Deyib bu oyunu qarğıyan da var. // Oyunda bir məna axtaran oğlan, // Özünü üzərsən, başın ağrıyar! // Baxın elə bizim yer kürəsinə, // Yaranan günündən hərlənir o da. // Nə dərin bir məna bunda görürsən? — // Onu da qovan var bu Kainatda! // Dolub-boşalmada stadionlar, // Hamı oyunsevər, bir fitə bənddir. // Tanrıdan mün nemət alıb dadanlar, // Nədənsə futbolu seçib bəyəndi". (16)

Ümumilikdə bədii üslubda terminlərdən fikrin obrazlı ifadəsi üçün, yəni ifadə planında obrazlılıq yaratmaq, deyimlərin lakonikliyinə, məzmununu təmin edən simvolik obrazların işlənməsi nəticəsində simvol – işarə obrazlılığı yaratmaq, obraza uyğun motivləşmək məqsədi ilə istifadə edilir. Publisistik üslubda terminlər 4 formada özünü göstərə bilər: nominativ, identifik, hüquqi və linqvokreptiv.

Publisistik üslubda terminlərin üslubi məqsədlə istifadəsinə onların hansı əsildən olması da təsir göstərir. Bu hər şeydən əvvəl, alınma terminlərin məhdud, dilin öz lüğət ehtiyatından olan terminlərin isə geniş dairədə istifadə edilməsində özünü göstərir. Çünki mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə məna rəngarəngliyi yaratmaq olduqca asan və əlverişlidir. Məs: *Yeni Azərbaycan Partiyasının 2013-cü ildə keçiriləcək prezident seçkilərində namizədlərin bəlli olması Azərbaycanın ictimaiyyəti həyatında canlanma yaratdı. Bu həm də siyasi rəqabətin favoritinə xas olan hücum strategiyasının kəsərliliyini nümayiş etdirdi. YAP, Prezident İlham Əliyevin komandası, mövcud iqtidar monolitdir. Əhalinin böyük əksəriyyəti prezidentin siyasətini müdafiə edir. 2013-ci ildə YAP – in rəsmi qurultayında İlham Əliyevin prezidentliyinə namizədliyi irəli sürüləcəkdir. Və İ.Əliyevin qələbə çalması üçün bütün partiya üzvləri və tərəfdaşlarımız səy göstərəcəklər.* (Baku Post qəzeti.25.07.2012.№ 29). Qeyd olunan qəzet səhifəsindən götürülmüş bu mətnə bir sıra idman terminologiyasında işlədilən terminoloji birləşmələrə rast gəlik: hücum strategiyası, iddialı qüvvələr, komanda, müdafiə, qələbə və s.

İdman terminlərinin əksəriyyəti, qeyd etdiyimiz kimi alınmalardır. Bu alınmalar daha çox dilimizə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli sözlərdir. Rus dilinin təsiri xüsusən alınma idman sözlərində özünü daha çox hiss etdirir. Belə ki, bir çox dünya ölkələrində işlənən, eyni zamanda öz orijinal adı Torino olan şəhər bizdə Turin kimi ifadə olunur. Ona görə ki, ruslar məhz bu şəhəri belə adlandırırlar. Şəhərin böyük komandası "Yuventus" dur. Diqqət edək: *"Turinlilər ÇL-in "Qalatasaray"la matçında əsas heyətin iki üzvünü itirib"* ("Futbol" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il). Eynilə "Bavariya" komandası da rus dilində bu şəkildə ifadə edildiyinə görə dilimizdə də belə işlədilir. Amma orijinal adı "Bayer Münhen" dir və bütün dünya ölkələri də bu cür işlədirlər. Amma bizim qəzetlərdə "Bavariya" yazılır: *"Bayer-04" son 3 oyunda iki dəfə "Bavariya"ni udub* ("Futbol" qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il). Ünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ən geniş yayılmış idman növü futboldur. Ona görə də, Azərbaycan mətbuatında futbola daha çox yer verilir və futbola aid elə qəzetlər var ki, onların müəyyən bir hissə idmanın digər növlərinə aid edilir. Müstəqilliyimizin ilk illərində daha çox Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edirdi. Məsələn: *küncdən vurulan zərbə və ya künc zərbəsi, 11 metrlik cərimə zərbəsi, qapıdan vurulan zərbə* və s. Bu gün Azərbaycan idmanının beynəlxalq səviyyədə təqdimatı dilimizdə daxili imkanları hesabına yaranmış terminlərlə yanaşı beynəlmillət sözlər, dünya ölkələrinin çoxunda işlədilən terminlərdən də istifadəsinə təkan verdi. Məsələn: *küncdən vurulan zərbə indi - kornər (corner) kimi, 11 metrlik cərimə zərbəsi- penalti (penalty) kimi, oyundan kənar vəziyyət - ofsayt* kimi istifadə olunur. Bunlarla yanaşı elə sözlər var ki, onlar öz dilimizin hesabına yaranıb. "Qapıçı" belə sözlərdəndir. Amma çox təəssüf ki, son dövrlərdə bəzən "qapıçı" termini yox, məhz ingilis sözü olan "qalkiper" (goalkeeper) işlədilir. Eyni zamanda "cərimə zərbəsi"nin yerinə yenə də ingilis sözü olan "fol" (foul) işlədilir. Təbii ki, bu sözlər dilimizdə ağırlıq yaradır və çətin ingilis dilli sözlərinin işlədilməsi əvəzinə, öz dilimizin hesabına yaranan terminlərə müraciət etməyimiz daha məqsədə uyğun olardı. Mətbuat dilinin terminoloji sisteminin təhlili burada məcazlaşmış idman terminlərinin də geniş dairədə işləndiyini göstərdi. Məs: *"Ağ-göylər" in həmişə olduğu kimi, "transfer bazarı"ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötüşə bilməzdi.*" ("Futbol" qəzeti, 4 sentyabr, 2013-cü il) Burada "Ağ-göylər" dedikdə "İnter" futbol komandası nəzərdə tutulmuşdur ki, bu rənglər də bu klubun geyiminə aiddir. *"Amma reallıq budur ki, "təyyarəçilər" hamıdan yüksəkdə uçmaqdadır"* ("Futbol" qəzeti, 12 sentyabr, 2013-cü il). Burada da "təyyarəçilər" dedikdə, "AZAL" komandası nəzərdə tutulmuşdur. Bu da metonimiyanın bir forması olan sinekdoxa sayılır. *"Bakı Olimpiadadan əlini üzdi"* cümləsində küllün bir hissəsi işlənməmişdir. Bütün formada cümlə belə olmalıdır: *Bakı sakinləri, Bakı camaatı, Bakı idmançıları Olimpiadadan əlini üzdi.* Burada – mətnə eyni zamanda "əlini üzmək" frazeologizmi, sinekdoxa (bədii təsvir vasitələrindən biri) işlənməmişdir. Bu gün idman ictimai, siyasi və mədəni həyatın əsas bir hissəsini tutur. Bu eyni formada Azərbaycana da aiddir. İdman uğurlarının istənilən bir dövlətin ictimai həyatına təsiri faktoru artıq danılmazdır. Burada idman dilinin cəmiyyətin müxtəlif qurumlarına təsiri də göz qarşısındadır və onun terminoloji qatı bu gün dilçilik elmini maraqlandıran ən aktual mövzulardandır. *"Bu arada Karyakinin haqqında danışdığı xatirə turnirinə çox yaxınlaşmışıq"* (Xalq q.- Sergey Karyakin: *"Vüqar Həşimovun xatirə turnirində oynamamağa mənim mədəni haqqım yoxdur"* - 09.04.2014). Müasir kütləvi informasiya vasitələri və bu sırada qəzetlərin dilində idman terminlərinin müxtəlif bədii ifadə vasitələrinin və fiqurların əmələ gəlməsində iştirakının şahidi oluruq. İdman metaforalarına müraciət etməklə siyasətçilər və ictimai xadimlər qarşı tərəfə fiziki cəhətdən zərər gətirmədən mübarizə aparmaq və qələbə çalmaq tendensiyasına istinad etmiş olurlar. Məsələn: Məqalədə "Formula-1" avtoyürüşləri üzrə dünya çempionatının rəhbəri Berni Ekkstounun Azərbaycanın bu tədbirə ev sahibliyi etməsi ilə bağlı fikirləri yer almışdır (*Azərbaycan-Berni Ekkstoun: Azərbaycan "Formula-1" in mərhələ yarışının keçirilməsinə tam hazırdır.* 19 May 2014).

Yekun olaraq deyək ki, terminoloji leksika digər dil vahidlərinə nisbətən daha çox informasiya

daşıyıcılarıdır, onlardan istifadə konkretliyin, yığcamlığın və lakonikliyin əsas atributudurlar. Məndə heç bir əsas olmadan terminlərdən imtina etmə nitqə, əsərin dilində dəqiqliyi itirir. Və yaxud da əgər onların məndə hansı səbəbdən işlədilsə və leksik mənası anlaşılırsa, o informativ funksiyasını yerinə yetirə bilmir, nəticədə mətnin düzgün anlaşılmasına mane olur. Bu zaman hansısa oxucu üçün nəzərdə tutulmuş mətn üslubi cəhətdən oxunmamış qalır. Termin bütün ümumişlək dil vahidləri kimi məndə istifadə zamanı yerinə düşdükdə, düzgün istifadə edildikdə, müəyyən məqsədə xidmət etdikdə üslubi mövqə qazanır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, APİ, 1988, 318 s.
2. Bağırov Q. Ə. Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ, 1987, 80 s.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, 1975, 250 s.
4. Əliyeva D.T. Praktiki üslubiyyat. Bakı, Mütərcim, 2011
5. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 406 s.
6. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı: Elm, 1999, 99 s.
7. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003, 397 s.
8. Аграновски В. А. Ради единого слова. Москва, 1978, с. 29
9. Бельчиков Ю.А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения. Москва: Русский язык, 158 с.
10. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. Москва, 1997.
11. Голованова Е.И. Лингвистическая интерпретация термина: когнитивно-коммуникативный подход. Гуманитарные науки \ Известия Уральского государственного университета. Выпуск8, № 33, 2004, 18
12. Лейчик В. И. Обоснование структуры термина как языкового знака понятия \ Терминоведение. №2, Москва 1994
13. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка (Учебник для вузов). Москва: ВШ., 1987, 399 с.
14. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Москва: Наука, 1985, 227с.
15. xeyrulla.com/tag/futbol-haqqinda.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, idman terminləri, bədii üslub, publisistik üslub.*

Ключевые слова: *азербайджанский язык, спортивные термины, художественный стиль, публицистический стиль.*

Key words: *Azerbaijan language, sports terminology, fiction style, publicistic style.*

Стилевые возможности спортивных терминов в азербайджанском языке

Резюме

Термины, как и все другие языковые единицы, могут выражаться различными стилями речи, зависимо от места их употребления. В данной статье исследуются возможности художественного и публицистического стилей в азербайджанском языке. Существуют два этапа отбора терминов в художественном стиле – отбор термина в соответствии с контекстом и целью; размещение термина в контексте берется за основу. В этом случае термины могут использоваться двумя способами: экстенсивным и интенсивным.

Style features of sports terms in Azerbaijani language

Summary

Terms, like all other language units, can be expressed in different styles of speech, depending on where they are used. This article explores the possibilities of fiction and publicistic styles in the Azerbaijani language. There are two stages to the selection of terms in an artistic style - the selection of a term according to context and purpose; placement of the term in context is taken as a basis. In this case, the terms can be used in two ways: extensive and intensive.

Rayçi: *prof. Ş.Q.Hüseynov*